ISSN No-2231-5063 Vol.1,Issue.XII/June 2012pp.1-4

Research Paper

इंदापूर तालुक्यातील सणाोत्सव प्रसंगी स्त्रियांनी गाइलेली गीते

प्रा. डॉ महादेव पंढरीनाथ वाळुंज
शिवनेरी',लक्ष्मीमातामंदिराजवळ,
अंबिकानगर, मु.पो,ता. इंदापूर
जि. पुणे 413 106.

प्रस्तावना :–

लोकजीवनात सणोत्सवाला अत्यंत महत्त्व आहे. प्राचीन काळापासून परंपरागत पद्धतीने लोक सणोत्सव साजरे करतात. हे सणोत्सव साजरे करण्यापाठीमागे लोकांच्या श्रद्धा जडलेल्या असतात. प्रत्येक सण वा उत्सव साजरा करण्यामागे काही एक हेतू आहे. त्याचप्रमाणे तो साजरा करण्याची विशिष्ट पद्धत असते. या विविध सण–उत्सवातूनच लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडत असते. सण–उत्सवाप्रसंगी अनेक लोक एकत्र येतात. तर काही प्रसंगी एकत्र आलेले स्त्री–पुरूष गाणी गातात. या गीतांमध्ये साधारणतः देवदेवतांना महत्त्व दिलेले असते. त्यांची वर्णने केलेली दिसतात. प्रत्येक सणाला लोकजीवनात अत्यंत महत्त्व असते. स्त्री जीवनाचा विचार करता नागपंचमी, संक्रांत या सणांना त्यांच्या जीवनात अत्यंत महत्त्व असते. अशा प्रसंगी स्त्रिया जी गीते म्हणतात. त्यांचे प्रमाण इंदापूर तालुक्यामध्ये खूप आहे.

2) सणाोत्सवप प्रसंगी स्त्रियांनी गाइलेली गाणी :–

नागपंचमीला सासरच्या मुली माहेरी येतात आणि मग नागपंचमीच्या आधीचे अनेक दिवस या माहेरवाशिण मुलींच्या नाचगाण्यांनी गजबजलेले असतात. त्यांच्या या आनंदात, उत्सवात घरातील वा गावातील इतर स्त्रियां मनापासून सहभाग घेतात. गावागावात फेराची गाणी सुरू होतात. नागपंचमीच्या दिवशी लवकर उठून बायका दारासमोर रांगोळी काढतात. तसेच घरात नागनृसिंहाचा फोटो लावून त्याची पूजा करतात. नाग वारूळात राहतो म्हणून स्त्रिया वारूळाला दुध, लाहया घेऊन जातात. नागोबाची मनोभावे पूजा करतात. नागोबाची पूजा झाल्यावर स्त्रिया विविध प्रकारची गाणी म्हणत खेळ खेळतात. फेर धरून एकमेकींच्या हातात हात गुंफून,शरीराची लयबद्ध हालचाल करीत गीते म्हणतात.

नागपंचमी सणाच्या वेळी फेर धरून वा वेगवेगळे खेळ खेळतं म्हटल्या जाणा–या गीतांमध्ये वेगवेगळे संदर्भ येताना दिसतात. या सणाची सासुरवाशिण सुना सर्वांत जास्त वाट पाहतात कारण त्यांना या सणाच्या निमित्ताने माहेरी जावयास आणि थोडे अधिक दिवस रहावयास मिळत असते, याचे वर्णन –

''एका घरच्या पाचजणी सुना, पहिल्या सुनेचा बाप आला, मामंजी जाते माहेराला।।
दुस–या सुनेचा भाऊ आला, नागपंचमी आली, आत्या जाते माहेराला।।
तिस–या सुनेचा भाऊ आला, नागपंचमी आली, भाऊजी जाते माहेराला।।
चौथ्या सुनेची बहिण आली, नागपंचमी आली, वन्स जाते माहेराला।।
पाचव्या सुनेला माहेर नव्हतें, नागपंचमी आली, जाते वारूळाला।।'' 1

नागोबा हा आपला भाऊच आहे अशी स्त्रियांची धारणा असते, याचाही प्रत्यय या गीतातून येतो आहे
वर्षभर कोणत्या सणानंतर कोणता सण असतो याची एकत्रीत गुंफन असलेले अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि वैशिष्टयपूर्ण गीत म्हणजे–

''आषाढ मासी एकादशी, श्रावण पंचमी कोण्या दिवशी साजणे बाई गं.......
अगं या पंचमीची लाही, पोळयाने केलीय घाई, साजणे बाई गं......
अगं या पोळयाचा गोंडा, पुढे गणपती आले, वाकडी सोंड साजणे बाई गं.......
अगं या गणपतीचा लाडू, महालक्ष्मीला धाडू,
या बाई लक्ष्मीचं ताटं, म्होरं आलं पितरपाठ, साजणे बाई गं.......
पित्तराची निसते डाळ, पुढं आली घट माळ, साजणे बाई गं.......
घटाच्या माळेला देते गाठी, शिलांगणाने/दस–याने केलीय दाटी, साजणे बाई गं.....
शिलांगणाचे घेतेय सोनं, दिवाळी बाईन केलयं येणं, साजणे बाई गं.......
दिवाळीचा लावते दिवा, म्होरं संक्रांत घेते धावा, साजणे बाई गं.......
संक्रांतीच पुजते सुगाड, माही पुनवं आली धुगाडं, साजणे बाई गं.......
माही पुनवेची पुजते ओंबी, शिमगा आला खेळत झोंबी, साजणे बाई गं.......
शिमग्याचा घेते गुलाल, म्होर आला पाडवा दलाल, साजणे बाई गं.......
पाडव्याची उभारते गुडी, आकिती बाईनं मारली उडी, साजणे बाई गं.......
आकिती बाईनं पूजला कळस, भावा–बहिणींना भेटला आंबरस, साजणेबाई गं।''2

सर्व सणांची क्रमाणे माहिती या गीतात असून त्या त्या सणाच्या साजरा करण्याच्या पध्दतींचाही उल्लेख या माहितीपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण गीतात आहे. म्हणून हे गीत महत्त्वपूर्ण वाटते.

पंचमी सणाशी प्रामुख्याने श्रीकृष्णाचा संदर्भ जोडला जातो. त्यामुळे स्त्रीगीतांमध्ये असंख्य गीते कृष्ण, राधा, गवळणी, कृष्णाच्या खोडी, बालपण या संदर्भातील वर्णने असलेली मिळतात. उदा.

''आज मथुरेचा बाजार, झालाय ऊशीर, सोड हरि पदर।
का रे धरलासं माझा घोळ, घरी आहे तानं बाळ। रडून करील गोंधळ, सोड हरि पदरं।''3

Please cite this Article as : *प्रा. डॉ महादेव पंढरीनाथ वाळुंर्ज*, *इंदापूर तालुक्यातील सणाोत्सव प्रसंगी स्त्रियांनी गाइलेली गीते* : **Golden Research Thoughts (June ; 2012)**

आपल्याला ऊशीर झालेला आहे, घरी तान्ह बाळं आहे, ते रडेलं, जावा, नणंदा, नवरा ऊशीर झाला तर त्रागा करतील, मला पटकन जावू दे अशी विनवणी, या गीतातील स्त्री कृष्णाला करते आहे. तर त्याचा बालहट्ट –

''कृष्णानं घेतलया लोळवण, यशोदा आलीया धावून ।।
काय मागतोस माग बाळा देते आणून,
आई मला चंद्र दे धरून, त्याचा चेंडू दे करूनं...''4

कृष्णाचा खोडकरपणा, बालहट्ट इत्यादींचे वर्णन असणारी अशी अनेक नागपंचमीची गीते आहेत.

रामायण कथा समाजमनात अतिशय खोलवर रूजलेली आहे, याचा प्रत्यय सणांच्या गीतांमध्ये येताना दिसतो. रामाला कैकईने वनवासाला पाठविल्यामुळे भरत देखील दुःखी झाला. आईला दोश देवू लागला हे–

''दषरथाने कैकयीला दिले वचन, राज्य करत आहेत, भरत शत्रुघ्न, रामाशी पाठ होवाना।
कौशल्या माता शोक करी, सितामाई पतिव्रता चंद्राची कोर, लक्ष्मण तिचा धाकटा दीर।
भरत–शत्रुघ्न गावासी आले, पुसे कैकयीला राम कुठे गेले, कैकयी बोलली वनी पाठविले,
अगे अगे पापिणी असे काय केले, रामाशी पाठ होवाना।'' 5

तर रामाने वनवासाला जावू नये आणि सीतेला सोबत नेवू नये. कारण वनात अन्नपाणी, निवारा नाही, चालायला नीट वाट नाही त्यामुळे सीतेला त्रास होईल अशी विनवणी–

''बाळ तू माझ्या रघुवीरा, वनवासाला जावू नको, वनवासाला जावू नको, सीतेला संगे नेवू नको।
वनी नाही वनफळ सुकून जाईन सीताबाळ, बाळा तू माझ्या रघुवीरा वनवासाला जावू नको।।6

राम सीता ही मोठया कुळातील आणि सुसंस्कृत आहेत पण रावण मात्र राक्षसी आहे. त्यामुळेच तो सीतेवर अन्याय करतो असे इथली स्त्री म्हणते आहे. अनेक गीतांमध्ये रामायण कथेतील असंख्य प्रसंगांची वर्णन आली आहेत. ती ऐकताना रामायण कथा खेडयात, ग्रामीण संस्कृतीत खोलवर रूजली आहे, याचा प्रत्यय येतो.

शंकर पार्वती यांचे वर्णन वा त्यांच्याबद्दलच्या समाज जीवनात प्रचलित असलेल्या पौराणिक कथांचा संदर्भ सणांच्या गीतांमध्ये येताना दिसतो. इथे देवांचे लौकिक जीवनाशी संदर्भ जोडून वर्णन केलेले पहावयास मिळते–

''पार्वतीवर रूसून शंकर अरण्यात गेले गं, अरण्यात गेले,
तेथे जावून पार्वतीने बहूनाच केला गं, बहू नाच केला,
शंकराने डोळे उघडून तिचा हात धरला ग, तिचा हात धरला।''7

शंकर पार्वतीवर रूसून अरण्यात कसे गेले आणि नृत्य करून पार्वतीने त्यांचा रूसवा कसा काढला, हे सारे वर्णन या गीतात आले आहे.

विठ्ठल रूक्मीणीचे आणि पंढरपूरचे उल्लेख, वर्णने सणोत्सवाच्या गीतांमध्ये आलेली आहेत. विठ्ठल देव सरदार असून, पंढरपूरात नामाचा बाजार भरलेला आहे, नामदेवाने माळ बुक्क्यांचे दुकान घातलेले आहे असे वर्णन–

''इठ्ठलदेव सरदार पंढरी नामाचा बाजार, माळ–बुक्क्याचा भार, नामदेवांन दुकान घातलं, माळ–बुक्क्यांचा भार,
विष्णूपदाच्या खडकावरती, दहया दुधाची धार, विठ्ठलदेव सरदार, पंढरी नामाचा बाजार।''8

तसेच वारी, दिंडी, भजन, रिंगन या सगळयांचा संदर्भ विठ्ठलाशी आहे त्या सर्वांचे उल्लेख स्त्री गीतांमध्ये आलेले दिसतात उदा.

''वार वाकडी वडयावरी रूक्मीण घोडयावरी, देवा माझ्या त्या विठ्ठलाची रूक्मीण घोडयावरी।
वाळूची केली पिंडी। तिथं उतरली दिंडी। देवा माइया त्या विठ्ठलाची तिथं उतरली दिंडी।
वाळूयाचा केला वटा, भजनाचा छंद मोठा। देवा माइया त्या विठ्ठलाला, भजनाचा छंद मोठा।
षंभूच षिखर उंच उंच, घोड रिंगणात नाच, देवा माइया त्या विठ्ठलाच घोडं रिंगणात नाचं।''9

वारी मध्ये अनेक दिंडया असतात आणि त्या दिंडयामध्ये सतत भजन चालू असते. वारीत रिंगण असते, वारी सोबत घोडे असतात आणि दिंडी मजल दरमजल करीत प्रवास करत असते. मुक्कामाला पाणी असेल अशा ठिकाणी थांबते, म्हणजे ओढे वा नद्यांच्या जवळ मुक्काम करते, या सा–यांचे वर्णन या गीतात आले आहे.

सणोत्सवाच्या स्त्रीगीतांमध्ये माहेर व सासरचे वर्णन आणि उल्लेख आलेले आहेत कारण माहेर आणि सासर हे स्त्री जीवनातील दोन अविभाज्य भाग, दोन मन, दोन कुटुंब, दोन घर, दोन गाव, एकमेकांशी स्त्रीमुळे, तिच्या विवाहामुळे कायमची जोडली जातात म्हणूनच या गीतातील स्त्री म्हणते–

'कृष्णा मिळाली गं कोयनेला, तसचं माझं माहेर बाई येवून मिळालं सासरला,
एका आईच्या पोटी येवूनी, झाली ताटातुटी जन्मापासूनी, सासर–माहेर नाव सांगुणी, आले नाते गहिवरूनी''10

सासर माहेर म्हणजे दोन नद्यांचा संगम आहे. जसा कृष्णा कोयनेचा संगम होवून, त्यांच पाणी एकरूप होवून जाते, तसं आपलं माहेर आणि सासरं एकमेकांत मिसळून एकरूप झाले आहे. अशी सुंदर कल्पना वापरलेली आहे. येथे डॉ. शरद व्यवहारे जे म्हणतात की, लोकगीतांतील कल्पना विलासात मोहकता आहे, चित्ताकर्शकपणा आहे याचा अनुभव येतो. 11

नारळी पौर्णिमेच्या सणाच्या निमित्ताने 'स्त्री' आपल्या भावाला राखी बांधून घेण्यासाठी विनविते आहे.–

''नारळी पौणिमेचा सण वर्षाचा, आले मी रे लांबून। ये भाऊराया राखी घे रे बांधून, राखी घे रे बांधून।'12
दूरदेशी राहणारा भाऊ भाऊबीजेला आल्यानंतर बहिणीच्या आनंदाला पारावर राहत नाही. याचे वर्णन
''आनंदाचे भरते आले सासुरवाशीण बहिणीला, दूरदेशीचा भाऊराया आला भाऊबीजेला।''13

अशाप्रकारे भाऊबीजेला भावाच्या येण्यामुळे बहिणीला आनंदाचे भरते आले आहे. तिच्या आनंदाला पारावार राहिलेला नाही. तो आनंद वरील गीतातून व्यक्त झाला आहे.

ग्रामसंस्कृती, कृशिसंस्कृतीशी एकरूप झालेली स्त्री फेराच्या गीतांमध्ये सुगीचे वर्णन करताना म्हणते–

''आली गं आली सुगीची स्वारी, चला चला गं शिवारी, संग संग चला गं शिवारी, भिर भिर गोफन फिरवू चला गं''14

सुगीच्या दिवसात संपुर्ण घरदार रानात कामासाठी जात असते. तेव्हा सर्वजणी एकत्रीत मिळून मिसळून काम करूयात. सुगीचे दिवस म्हणजे आनंदाचे दिवस अशी ग्रामसंस्कृतीत सर्वांचीच मानसिकता असते.

लग्नाच्या वेळी म्हटल्या जाणा–या स्त्रीगीतांमध्येही माहेर, सासर, भाऊ, नवरा, नवरी इ. विषयांवरील गीते मिळतात–

''नवरदेव झाला झाला त्यापल्या नषिबान, हावष्या बंधू माझ्या पाया पडावं बाषिंगानं
नवरदेव झाला परण्या जायाचा शेजीगाव, हावष्या बंधू माझ्या तुम्ही कटारी लिंबू खवा।'' किंवा
''दारी मांडव घातला, मांडवी दिल ताणं।। बाप करी लेकीचं, कन्यादान। तर
''आला आला रूखवत त्यावर होता बिबा, विहिणबाईंचा मोडला खुबा म्हणून डॉक्टर केला उभा।।''
आला आला रूखवत, रूखवतावर तांदुळ, विहिणबाईंच्या मागे कोंबडयाचा गोंधुळ । 15

अशा प्रकारच्या रूखवत गीतांमधून स्त्रियाच्या विनोदी स्वभावाचा प्रत्यय येतो.

03 समारोप :—

अशा प्रकारची खूप सणोत्सवाची गाणी इंदापूर तालुक्यात मिळतात. या गीतांमध्ये स्त्री जीवनात महत्त्वपूर्ण असणा—या सर्व गोष्टींची माहिती वा उल्लेख आलेले पहावयास मिळतात. त्यातून स्त्री जीवनातील सुख दुःखाबरोबरच, ग्रामीण जीवनाचे, समाजातील चालीरीतींचे दर्शन घडते. अशी ही महत्त्वपूर्ण गीते होत.

04 संदर्भ टीपा :—

1.पिंपरे द्वारकाबाई दत्तात्रय, मौजे माळवाडी नं 2, ता. इंदापूर
2.शिरसट नंदाबाई हुकूम, मौजे शिरसटवाडी, ता. इंदापूर
3.पवार सुंदराबाई, मौजे गलांडवाडी नं—1, ता. इंदापूर.
4.शिंदे सिंधूबाई गणपत, मौजे गणेशवाडी ता. इंदापूर.
5.आवटे वर्षाराणी रामदास, सावतामाळीनगर, इंदापूर.
6.गाडे फुलाबाई केशव, मौजे गलांडवाडी नं 2, ता. इंदापूर
7.हेगडे मैनाबाई पांडुरंग, मौजे रामकुंड, ता. इंदापूर
8.पिंपरे सुमन गोविंद, मौजे सरडेवाडी, ता. इंदापूर
9.शिंदे आशाबाई एकनाथ, मौजे शिंदेवस्ती, बावडा, ता. इंदापरू
10.शिंदे रतन दत्तात्रय, मौजे रांझणी, ता. माढा
11.व्यवहारे शरद डॉ. 'मराठी लोकगीत—स्वरूप—विशेष',विश्वभारती, नागपूर, 1990, पृ. 88.
12.घोगरे जानकीबाई शिवाजी, मौजे गणेशवाडी, ता. इंदापूर
13.कण्हेरकर छाया शिवाजी, मौजे भादलवाडी, ता. इंदापूर.
14.घोगरे उषा रावसाहेब, मौजे सुरवड, ता. इंदापूर.
15. भागाबाई किसन गायकवाड, मौजे भांडगाव, ता. इंदापूर

Please cite this Article as : *प्रा. डॉ महादेव पंढरीनाथ वाळुंज, इंदापूर तालुक्यातील सणाोत्सव प्रसंगी स्त्रियांनी गाइलेली गीते* :
Golden Research Thoughts (June ; 2012)